

УКРАЇНЬСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА
Київська православна богословська академія
УКРАЇНЬСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА
Київська Трьохсвятительська духовна семінарія
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ ТА СТРАТЕГІЧНИХ КОМУНІКАЦІЙ УКРАЇНИ
Національний заповідник "Софія Київська"
Товариство "Свята Людмила 1100 років"
Спільнота "Подружні зустрічі УГКЦ"

За сприяння
Посольства Чеської Республіки в Україні

*Світлій пам'яті учасника конференції – науковця,
музейника, Воїна-захисника Віталія Крутого*

ПРАВОСЛАВ'Я В УКРАЇНІ

*Збірник статей.
"РОЛЬ СВЯТИХ ЖІНОК
У ПОШИРЕННІ
ХРИСТІАНСТВА.*

*До 1100-річчя з дня
мученицької кончини в
Тетині святої Людмили,
княгині Чеської († 921)"*

Київ
Кам'янець-Подільський
"Рута"
2025

УДК 2 (271)
ББК 86.372
П – 68

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Митрополит Київський і всієї України ЕПІФАНІЙ,
доктор наук з богослів'я, професор;
Митрополит Львівський і Сокальський ДИМИТРІЙ (Рудюк),
доктор церковно-історичних наук, професор;
протоієрей Олександр ТРОФИМЛЮК,
доктор наук з богослів'я, професор;
протоієрей Петро ЖУК, ліцензіат богословських наук;
Георгій ПАПАКІН, доктор історичних наук;
Неля КУКОВАЛЬСЬКА,
протоієрей Віталій КЛОС, доктор наук з богослів'я, професор;
с. Христофора, СНДМ (Мирослава БУШТИН), ліцензіат з педагогічних наук,
магістр з релігійних наук;
Вячеслав КОРНІЄНКО, доктор історичних наук.

П-68 **Православ'я в Україні. 2021.** Роль святих жінок у поширенні християнства: До 1100-річчя з дня мученицької кончини в Тетині святої Людмили, княгині Чеської († 921). Збірник статей / Під ред. д. н. з богосл., проф., Митрополита Київського і всієї України Епіфанія; д. н. з богосл., проф., прот. Олександра Трофимлюка; д. церк.-іст. н. проф., Митрополита Львівського і Сокальського Дмитрія (Рудюка); д. іст. н. Г. В. Папакіна; Н. М. Куковальської та ін. – К.; Кам'янець-Подільський: ТОВ “Друкарня «Рута»”, 2025. – 300 с.: іл.

ISBN 978-617-8533-16-8

Рекомендовано до друку

*вченою радою Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
(протокол № 1 від 21 січня 2025 року)
вченою радою Київської православної богословської академії
(протокол № 1 від 30 серпня 2024 року)*

© Київська православна богословська академія,
2025
© ТОВ “Друкарня «Рута»”, 2025
© Автори статей, 2025

ІГОР ЛІХТЕЙ

РОЛЬ КНЯЗІВСЬКОГО ПОДРУЖЖЯ БОРЖИВОЯ ТА ЛЮДМИЛИ У ПОШИРЕННІ ХРИСТІЯНСТВА В ЧЕСЬКІЙ ДЕРЖАВІ

DOI: 10.5281/зенодо.15163541

Процес зародження Чеської держави був тісно пов'язаний з іменем князя Борживоя з династії Пршемисловичів. Він став першим історично задокументованим чеським правителем, який поклав початок формуванню державності. З утвердженням його влади завершуються міфічні припущення щодо минулого чеського народу. Дружиною Борживоя була Людмила, яка стала першою слов'янською святою. Зусиллями цього подружжя було закладено підвалини державності та основи християнізації чеського народу.

Упродовж XX – початку XXI століття у чеській історіографії тривали активні дослідження, присвячені життю й діяльності князя Борживоя та св. Людмили. Цієї теми торкалися такі чеські вчені, як Йозеф Пекарж¹, Вацлав Халопецький², Франтішек Бартош³, Олдржіх Кралік⁴, Душан Тржештік⁵,

¹ J. PEKAŘ, *Nejstarší kronika česká (Ku kritice legend o sv. Ludmile, sv. Václavu a sv. Prokopu)*, Praha, 1903, 202 s.

² V. CHALOUPECKÝ, 'Prameny X. století. Legendy Kristiánovy o Svatém Václavu a Svaté Ludmile', [v:] *Svatováclavský sborník: na památku 1000. výročí smrti knížete Václava Svatého*, [díl] II, [svatováclavská tradice], [sv.] 2, Praha, 1939, 630 s.; V. CHALOUPECKÝ, 'Svatá Ludmila', [v:] *Královny, kněžny a velké ženy české*, red. DR. K. STLOUKAL, III. Vydání, Praha, 1941, s. 47–54.

³ F. BARTOŠ, 'Kníže Bořivoj na Moravě a založení Prahy', [v:] *Josef Dobrovský 1753–1953. Sborník studií k dvoustému výročí narození*, Nakladatelství ČSAV, Praha, 1953, s. 430–440.

⁴ О. КРАЛИК, 'Крещение Борживоя и вопрос о непрерывности славянской литературы в Чехии', пер. с чешск., *Труды Отдела древнерусской литературы*, т. XIX (Москва; Ленинград, 1963): 148–168.

⁵ Д. ТРЖЕШТИК, Б. ДОСТАЛ, 'Великая Моравия и зарождение Чешского государства', [в:] *Раннефеодальные государства и народности (южные и западные славяне. VI–XII вв.)*, Москва, 1991, с. 87–106; D. TŘEŠTÍK, 'Naše dějiny, naši králové a knížata', [v:] D. TŘEŠTÍK, J. ČECHURA, V. PECHAR, *Králové a knížata zemí Koruny České*, Praha, 2001, s. 7–53; D. TŘEŠTÍK, *Počátky Přemyslovců: vstup Čechů do dějin (530–935)*, Praha, 2006, 658 s.

Рудольф Турек⁶, Надя Профантова⁷, Петер Соммер⁸, Петер Кубін⁹, Їржі Слама¹⁰. У 2020–2021 роках у Чеській республіці до 1100-ліття з дня трагічної смерті св. Людмили вийшли друком дві фундаментальні публікації, у яких її життя висвітлюється в культурно-релігійному контексті тієї доби¹¹. Вони є своєрідним підсумком тривалих студій про св. Людмилу. Деякі аспекти окресленої проблематики розглядали у своїх працях британський історик та філолог Алексіс Власто¹², а також російські славісти Олександр Рогов¹³ та Анна Ланцева¹⁴.

Мета нашого дослідження – розкрити роль князівського подружжя Борживоя та Людмили у християнізації Чеської держави, яка формувалася і утверджувалася в Центральній Європі у другій половині IX – першій третині X століття.

У IX ст. життя в Чеській долині проходило під впливом двох християнських державних утворень – Франкської імперії та Великої Моравії. Слов'янське населення, що проживало на території Чехії, тогочасні франкські джерела називали “богемами”. Втім, ще в першій половині IX ст. тут існував ряд племен. У самому центрі Чехії на лівому березі річки Влтави мешкало плем'я чехів. На півночі проживали дечани, літомержиці, пшовани і лемузи, у північно-східній частині – харваті, на півдні – дудлеби, в сучасній Жатецькій області – лучани, в районі нинішнього міста Коуржим – злічани¹⁵.

⁶ R. TUREK, *Čechy na úsvitě dějin*, vyd. 2, Praha, 2000, 335 s.

⁷ N. PROFANTOVÁ, *Kněžna Ludmila. Vládkyně a světice, zakladatelka dynastie*, Praha, 1996, 133 s.

⁸ P. SOMMER, *Začátky křesťanství v Čechách. Kapitoly z dějin raně středověké duchovní kultury*, Praha, 2001, 174 s.

⁹ P. KUBÍN, *Sedm přemyslovských kultů*, Praha, 2011, 372 s.

¹⁰ J. SLÁMA, ‘Počátky přemyslovského státu’, [v:] *České země v raném středověku*, ed. P. SOMMER, Praha, 2006, s. 30–52.

¹¹ *Izdáný Jakub a kol. Ludmila: kněžna a světice*, Praha, 2020, 514 s.; *Svatá Ludmila: žena na rozhraní věků*, JAN MAŘÍK, MARTIN MUSÍLEK, PETR SOMMER (eds.), Praha, 2021, 378 s.

¹² А. П. ВЛАСТО, *Запровадження християнства у слов'ян: Вступ до середньовічної історії слов'янства*, з англ. пер. Р. ТКАЧУК та Ю. ТЕРЕХ, К., 2004, 496 с.

¹³ А. И. РОГОВ, ‘Жизнеописания первых чешских князей в древнерусской письменности и культуре’, [в:] *Сказания о начале Чешского государства в древнерусской письменности*, Москва, 1970, с. 5–33.

¹⁴ А. М. ЛАНЦЕВА, ‘Преподобный Сергей и святая Людмила Чешская: сопоставление в контексте истории христианства Восточной Европы’, *Известия Иркутского государственного университета*, серия “Политология. Религиоведение”, Иркутск, 2017, т. 20, с. 190–197.

¹⁵ В. ГУСА, *История Чехословакии*, пер. с чешского, Прага, 1963, с. 41; *Přehled dějin Československa I/I [do roku 1526]*, Praha, 1980, s. 100.

На чолі племен стояли князі, які вели між собою постійні війни. Однак унаслідок взаємодії економічних, політичних і соціальних чинників набирають силу об'єднавчі процеси, результатом яких стало виникнення Чеської держави. У другій половині IX ст. домінантним стає плем'я чехів, на чолі якого був князівський рід Пршемисловичів. Засновником цього роду вважається легендарний Пршемисл-Орач. Першим історично доведеним представником роду Пршемисловичів був князь Борживой (бл. 852/853 – бл. 888/889).

Про прихід до влади Борживоя, про його предків немає достеменних свідчень. Чеські історичні перекази про те, що провісниця Лібуша покликала Борживоевого міфічного предка Пршемисла-Орача на князівський трон, буквально відірвавши його від плуга, і той, нібито, навіть залишив недоораним поле, зрозуміло, є лише легендами. Найдавніша стисла версія цієї оповіді на чеських теренах була вперше зафіксована аж наприкінці X ст. в так зв. “Крістіановому святовацлавському житті” (воно охоплює життійний цикл Вацлава і Людмили, а також частково Кирила й Мефодія, а його автором вважається чернець Крістіан) й набула подальшого поширення упродовж наступних століть¹⁶. У “Крістіановому святовацлавському житті” міститься найбільш ранній варіант розповіді про виникнення держави в Чехії. Перші ж свідчення джерел про самого Борживоя датуються 872 р., коли він брав участь у війні проти франків. Про це, зокрема, повідомляють “Фульдські аннали”, які було доведено до 901 року¹⁷.

Для піднесення Борживоя над іншими племінними князями важливу роль відіграло й ключове розташування його князівства в центрі Чеської долини, де перехрещувалися важливі торгові шляхи. Неабияке значення мала й підтримка Борживоя з боку великоморавського правителя Святополка. Окремі історики (у тому числі й Ф. Палацький) вважають, що Борживой перебував у родинних стосунках зі Святополком. На таку думку їх наштовхує повідомлення “Фульдських анналів” про весільну процесію, яка в жовтні 871 р. супроводжувала доньку якогось чеського князя у Моравію. На кортеж здійснили напад франки і захопили велику здобич, зокрема 644-ох коней і таку ж кількість воїнів зі щитами. З цього приводу існує припущення, що згадана у “Фульдських анналах” весільна процесія супро-

¹⁶ ‘Křišťánův život sv. Ludmily a sv. Václava’, Přeložil JOSEF TRUHLÁŘ, [v:] *Fontes rerum Bohemicarum. Prameny dějin českých, vydávané z nadání Palackého*, pořádáním JOS. EMLERA, Praha, 1873, tom I, (díl I): *Vitae sanctorum et aliorum ourundam pietate insignium (Životy svatých a některých jiných osob nábožných)*, p. 199–227; J. SLÁMA, *Op. cit.*, s. 35; D. TŘEŠTÍK, *Počátky Přemyslovců...*, s. 117–137.

¹⁷ *Annales Fuldenses sive Annales regni Francorum orientalis ab Einhardo, Ruodolfo, Meginhardo Fuldensibus Seligenstadi, Fuldae, Mogontiaci conscripti cum continuationibus Ratisbonensi et Altahensibus*, post editionem G. H. PERTZII recognovit FRIDERICUS KURZE, Hannoverae, 1891, p. 75. – (*Monumenta Germaniae historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum*).

воджувала саме наречену для Святополка, якою була Борживоева сестра Святожизна. Адже навряд чи такий пишний супровід міг бути споряджений для якогось другорядного вельможі. Та й хто інший, крім Святополка, який незадовго до цього став великоморавським князем, міг тоді одружуватися. Щоправда, уже 873 р. Святожизна померла від невідомої хвороби¹⁸.

Про далекоглядність і амбіції Борживоя свідчить і шлюб із княжною Людмилою, яка згодом стала мученицею і першою чеською святою. До того ж, Людмила є також першою жінкою в чеській історії, ім'я якої нам відоме. Чеський учений Вацлав Халоупецький (1882–1951) припускає, що Людмила народилася 859 р. і була донькою Славібора, князя слов'янського племені полабських сербів. Тому, вважає дослідник, вона походила із сербсько-полабського Мілска або з Верхньої Лужиці. Князівство Славібора тоді розташовувалося по сусідству з володінням Борживоя. Шлюбний альянс між Пршемисловичами, які тоді мали владу над більшістю племен Чеської долини, і князями сербськими мав, очевидно, посилити владу обох панівних родин. Обидва князі, тобто і Борживой, і Славібор, були залежні від могутнього великоморавського правителя Святополка. На думку В. Халоупецького, шлюб було укладено близько 873 р., коли Людмила мала чотирнадцять чи п'ятнадцять літ, а Борживой був старшим за неї десь на чотири роки, і обоє були язичниками¹⁹.

Сербське походження Борживоевої дружини засвідчує і так зване “Проложне житіє Людмили”. В ньому, зокрема, читаємо, що “...**Людмила баше отъ земля серьбскыя, князя серьбскаго дщи**”²⁰. Однак, згідно зі свідченнями так зв. “Крістіанового святовацлавського житія” та “Чеської хронічки” Козьми Празького, Славібор, тобто Людмилин батько, був князем Пшова – городища, розташованого на території Чеської долини, замість якого згодом постав кам'яний град, а відтак і місто М'єлнік (*Mělník*)²¹.

¹⁸ *Annales Fuldenses...*, p. 74–75; M. KUČERA, *Král' Svätopluk: (830?–846–894)*, Martin, 2010, s. 83; F. PALACKÝ, *Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě. Dle původních pramenů* [sic] vypravuje FRANTIŠEK PALACKÝ, Praha, s.39; J. SLÁMA, *Op. cit.*, s. 34.

¹⁹ V. CHALOUPECKÝ, ‘Svatá Ludmila’, s. 49.

²⁰ ‘Проложное житие Людмилы’, [в:] *Сказания о начале Чешского государства в древнерусской письменности*, Москва, 1970, с. 107; ‘Život sv. Lidmily’, vydal JOSEF KOLÁŘ, [v:] *Fontes rerum Bohemicarum. Prameny dějin českých*, vydávané z nadání PALACKÉHO, pořádáním JOS. EMLERA, Praha, 1873, tom I. (díl I). *Vitae sanctorum et aliorum ourundam pietate insignium (Životy svatých a některých jiných osob nábožných)*, p. 123.

²¹ ‘Cosmae chronicon Boemorum (Kosmův letopis český)’, *Fontes rerum Bohemicarum. Prameny dějin českých*, vydávané z nadání Palackého, Praha, 1874, tom II (díl II), fasc. 1 (svazek 1): *Cosmae chronicon Boemorum cum continuatoribus (Kosmův letopis Český s pokračovateli)*, vydavatel JOSEF EMLER; překladatel VÁCLAV TOMEK, p. 27–28; ‘Křišťánův život sv. Ludmily a sv. Václava’, p. 204.

Плем'я ж пшован проживало на північний схід від Праги і займало територію у вигляді вузької смуги між сучасними містами М'єльник і Каменц²². Відсутність інших відомостей не дозволяє зробити однозначний висновок про те, яке зі згаданих джерел містить правдиву інформацію, тому й погляди нинішніх дослідників у цьому питанні різняться. Так, історик Алексіс Власто вказує на те, що Людмила “походила із сусіднього чеського племені пшованів”²³. Подібних поглядів притримується і Ярослав Чехура, який вважає, що Людмила походила з території, яку контролювали пшовани²⁴. Втім тогочасна політична ситуація спонукає окремих сучасних дослідників схилитися до думки про полабсько-сербське походження Людмили, а племінний союз її батька вчені локалізують територією на схід від річки Сали аж до Лаби (Ельби), тобто на північний захід аж за чеськими порубіжними горами²⁵.

В агіографічному джерелі “*Fuit in provincia Boemorum...*” (“Був у землі чеській...”), яке вважається найдавнішим життєм св. Людмили, читаємо: “Був у землі чеській князь на ім'я Борживой, який до того часу жив за язичницьким звичаєм, і взяв собі дружину з іншого краю, доньку князя Славібора, на ім'я Людмила; вона, коли була молодою, приносила жертву ідолам і любила ходити на такі обряди” (*Fuit in provincia Boemorum quidam comes, nomine Boriwoy, paganico adhuc vivens more, et accepit uxorem de alia provincia, filiam Zlawayboris comitis, nomine Ludmillam; que, dum esset iuven-cula, ydolis ymmolabat et ad eorum culturam libencius confluebat*)²⁶. Отже, на момент одруження і Борживой, і Людмила були язичниками.

Правління Борживоя тривало тоді, коли по сусідству з його володіннями посилювала свою могутність Великоморавська держава. На той час тут, як згадувалося вище, правив князь Святополк, який виношував амбітні плани щодо підпорядкування чеських земель своїй владі. Щоправда, не до кінця з'ясовано, коли саме і за яких обставин Борживой опинився у тісній залежності від володаря Великої Моравії. На думку окремих учених, десь у період 882–884 рр. Святополк зі своїм військом зайняв Чеську долину і при цьому не зустрів жодного опору з боку частини місцевих князів²⁷. Дослідниця Н. Профантова звертає увагу на те, що після 880 р. у джерелах не зафіксовано свідчень про чехів, позаяк вони, ймовірно, потрапили під владу мораван (можливо, у 883 р.) і не вели самостійної зовнішньої політики²⁸.

²² ‘Проложное житие Людмилы’, с. 108.

²³ А. П. ВЛАСТО, *Op. cit.*, с. 113.

²⁴ J. ČECHURA, ‘Knížata a králové zemí Koruny české’, [v:] D. TŘEŠTÍK, J. ČECHURA, V. PECHAR, *Králové a knížata zemí Koruny české*, Praha, 2001, s. 104.

²⁵ J. SLÁMA, *Op. cit.*, s. 35; D. TŘEŠTÍK, ‘Naše dějiny, naši králové a knížata’, s. 18.

²⁶ V. CHALOUPECKÝ, ‘Prameny X. století...’, s. 467–468.

²⁷ *Přehled dějin Československa*, s. 102.

²⁸ N. PROFANTOVÁ, *Op. cit.*, s. 38.

Підпорядкування країни верховній владі великоморавського правителя сильно похитнуло їх авторитет, однак, з іншого боку, створило передумови для активізації об'єднаної процесу, в якому на передній план висунувся рід Пршемисловичів на чолі з Борживоєм²⁹. Історик І. Поп вважає, що у 884 р. Борживой добровільно підкорився Святополкові й фактично став його союзником. Тому в боротьбі проти інших чеських племінних князів Борживой спирався на підтримку Святополка³⁰.

Цілком вірогідно, що, згідно з тогочасним звичаєм, Борживой був змушений зі своєю збройною дружиною підтримувати деякі військові походи Святополка. Участь у поділі здобичі, що в ранньому Середньовіччі була важливим джерелом збагачення, могла водночас посилити Борживоєве становище в чеських землях³¹. Союз Борживоя з князем Святополком ще більше зміцнів після того, як цей Пршемислович прийняв у Великій Моравії хрещення³².

Як повідомляє “Крістіанове святовацлавське житіє”, хрещення Борживоя відбулося за порадою архієпископа Мефодія. Коли якось Борживой прибув до великоморавського володаря, то той запросив його на гостину. Але як язичник Борживой разом зі всіма своїми людьми був змушений сидіти перед столом на підлозі, ніби раб, а Святополк тим часом трапезував у цивілізований спосіб в оточенні свого двору. Побачивши таке припинення, Мефодій зглянувся і сказав Борживоєві: “Якщо зречешся ідолів і злих духів, що в них сидять, станеш паном над своїми панами і всі вороги твої будуть коритися твоїй владі, і потомство твоє щодня буде збільшуватися, як велика ріка, до якої вливаються води різних потоків” (*Si, inquit, presul Metudius, abrenunciaueris idolis et inhabitantibus in eis demonibus, dominus dominorum tuorum efficires, cunctique hostes tui subliicientur dicioni tue et progenies tua augmentabitur velut fluius maximus, in quo diuersorum confluent fluent riuulorum*)³³. Далі з “Крістіанового святовацлавського житія” довідуємося, що наступного дня вранці Мефодій охрестив князя разом із

²⁹ *Přehled dějin Československa*, s. 102.

³⁰ И. И. ПОП, ‘От первобытной общины к государству’, [в:] *Краткая история Чехословакии. С древнейших времен до наших дней*, Москва, 1988, с. 23.

³¹ J. SLÁMA, *Op. cit.*, s. 35.

³² ‘Křišťánův život sv. Ludmily a sv. Václava’, p. 202–203; ‘Legenda o svv. Cyrillu a Methodovi, patroněch Moravských. Legenda ss. Cyrilli et Methudii, patronorum Moraviae. (Legenda moravská)’, [v:] *Fontes rerum Bohemicarum. Prameny dějin českých, vydávané z nadání Palackého, pořádáním Jos. Emlera*, Praha, 1873, tom I. (díl I): *Vitae sanctorum et aliorum ourundam pietate insignium (Životy svatých a některých jiných osob nábožných)*, s. 106–107; ‘Život sv. Lidmily’, přeložil JOS. TRUHLÁŘ, [v:] *Fontes rerum Bohemicarum. Prameny dějin českých, vydávané z nadání PALACKÉHO, pořádáním JOS. EMLERA*, Praha, 1873, tom I. (díl I). *Vitae sanctorum et aliorum ourundam pietate insignium (Životy svatých a některých jiných osob nábožných)*, p. 192–193.

³³ ‘Křišťánův život sv. Ludmily a sv. Václava’, p. 202.

тридцятьма мужами, які прибули з ним у Моравію. Щедро обдарувавши Борживоя, архієпископ дозволив йому повернутися додому і відрядив з ним священника на ім'я Каїх³⁴.

Щодо хрещення Борживоєвої дружини Людмили, то тут свідчення агіографічної літератури різняться. Так, латинський варіант “Житія св. Людмили” (*Diffudente sole*) повідомляє, що вона також прийняла хрещення від Мефодія, щоправда дещо пізніше за Борживоя. Тут, зокрема, читаємо, що невдовзі після навернення у християнство Борживоя архієпископ Мефодій прибув на чеську землю і охрестив св. Людмилу та багатьох інших (*Veniens vero in breni tempore prefatus Metudius Bohemiam sanctam Ludmilam baptizavit cum multis*)³⁵. Слов'янське “Проложне житіє Людмили” вказує на те, що вона прийняла християнство разом із Борживоєм (“**Ѣгда же быста вкупѣ просвѣтити сѧ има очн сердечнѣи, и крестити сѧ во имя отьца и сына и свѣтаго доуха**”)³⁶. У “Крістіановому святовацлавському житті” лише зазначено, що Людмила, як і Борживой, була язичницею, а потім стала істинною служницею Христа (*facta est vere Christi famula*)³⁷. Натомість “Житіє св. Кирила й Мефодія, патронів Моравських” подає інформацію, що після навернення у християнство Борживой, взявши з собою священника, повернувся додому і розпорядився охрестити свою дружину Людмилу і багато люду (*Quo baptizato, sacerdotibus secum receptis, Boemiam revertitur, et uxorem suam S.Ludmilam cum multitudinem gentis Boemiae procurat baptizari*)³⁸. В історіографії побутує думка, що Людмилу охрестив саме Мефодій³⁹. Втім дослідник історії утвердження християнства у слов'ян А. Власто вважає легендою припущення про те, що Мефодій особисто відвідав Прагу, аби освятити перший храм (див. далі – І. Л.) і водночас охрестити дружину Борживоя – Людмилу⁴⁰.

Щоправда, серед науковців немає однастайності в питанні, коли саме було здійснено обряд хрещення Борживоя. Адже агіографічні твори з цього приводу мовчать, тоді як хроніст Козьма Празький датує хрещення Борживоя 894 р. Так, у 14-ій частині своєї “Чеської хронічки” він, зокрема, пише: “У рік від Різдва Христового 894. Було охрещено Борживоя, першого князя святої християнської віри” (*Anno dominice incarnationis 894. Borivoy baptizatus est primus dux sancte fidei catholicus*)⁴¹. Перед цим у 10-ій частині

³⁴ ‘Křišťánův život sv. Ludmily a sv. Václava’, p. 203.

³⁵ ‘Život sv. Lidmily’, přeložil JOS. TRUHLÁŘ, p. 193.

³⁶ ‘Проложное житие Людмилы’, с. 107; ‘Život sv. Lidmily’, vydal JOSEF KOLÁŘ, p. 123.

³⁷ ‘Křišťánův život sv. Ludmily a sv. Václava’, p. 204.

³⁸ ‘Legenda o svv. Cyrillu a Methodovi, patronech Moravských...’, s. 107.

³⁹ А. И. РОГОВ, *Op. cit.*, с. 6; V. CHALOUPECKÝ, ‘Svatá Ludmila’, s. 49.

⁴⁰ А. П. ВЛАСТО, *Op. cit.*, с. 113.

⁴¹ ‘Cosmae chronicon Boemorum...’, p. 27.

“Чеської хроніки” Козьма Празький вказує на те, що Борживой був першим князем, якого охрестив побожний Мефодій, єпископ Моравії (... *Borivoy qui primus dux baptizatus est a venerabili Metudio episcopo in Moravia...*)⁴². Ці твердження Козьми Празького суперечать одне одному, адже достеменно відомо, що Мефодій помер 6 квітня 885 р.

Давніші історики (Ф. Палацький, Й. Пекарж, В. Халоупецький) вважали, що хрещення чеського князя сталося десь у 873–874 рр., невдовзі після того, як Мефодій звільнився з полону баварських єпископів, а Борживой одружився з Людмилою⁴³. Їхні погляди поділяє також чеський учений Ярослав Чехура⁴⁴. Близький до цієї дати й дослідник А. Власто, який припускає, що хрещення Борживоя, “очевидно, припадає на другий моравський період Мефодія, найімовірніше, на середину 870-х років, а не на 880-ті роки”⁴⁵. Відомий чеський історик і археолог Рудольф Турек (1910–1991) обстоював тезу, що Борживоеве хрещення могло відбутися наприкінці правління Рагислава і напередодні ув’язнення Мефодія баварським кліром, найвірогідніше – десь у різдвяні дні 869–870 рр.⁴⁶

Натомість деякі сучасні дослідники схиляються до версії, що Борживой навернувся в християнство значно пізніше, десь близько 883–884 рр., коли великоморавський князь Святополк (у цей час джерела навіть називають його вже королем мораван – *I. Л.*) остаточно встановив свій протекторат над князівствами Чеської долини⁴⁷. Так, Н. Профантова, зокрема, навіть уточнює, що Борживой, найвірогідніше, міг охреститися у 883 році⁴⁸. На наш погляд, таке припущення є найбільш правдоподібним. Охрестившись, Борживой, на думку І. Попа, став ніби намісником Святополка в Чехії⁴⁹.

Прийняття християнства, поза всяким сумнівом, мало важливий політичний підтекст, адже завдяки цьому акту посилювався вплив Святополка на чеського князя. На християнізації чеських земель Святополк, очевидно, тоді не наполягав, позаяк під час повернення Борживоя з Моравії додому його супроводжував лише один священник Каїх. Для нього Борживой наказав збудувати на честь св. Климента костел у Лівому Градці, що знахо-

⁴² ‘Cosmae chronicon Boemorum...’, p. 18.

⁴³ V. CHALOUPECKÝ, ‘Svatá Ludmila’, s. 49; F. PALACKÝ, *Op. cit.*, s. 40; J. PEKAŘ, *Dějiny československé*, 2. vyd., Praha, 1991 (nezměněný přetisk vydání z roku 1921), s. 17.

⁴⁴ J. ČECHURA, *Op. cit.*, s. 106.

⁴⁵ А. П. ВЛАСТО, *Op. cit.*, с. 112.

⁴⁶ R. TUREK, *Op. cit.*, s. 145.

⁴⁷ Д. ТРЖЕШТИК, Б. ДОСТАЛ, *Op. cit.*, с. 100; N. PROFANTOVÁ, *Op. cit.*, s. 39; D. TŘEŠTÍK, *Počátky Přemyslovců...*, s. 338.

⁴⁸ N. PROFANTOVÁ, *Op. cit.*, s. 39.

⁴⁹ И. И. ПОП, *Op. cit.*, с. 23.

дився неподалік за північною околицею Празької котловини⁵⁰. Дослідник Д. Тржештік звертає увагу на те, що храм, у якому служив Каїх, було посвячено св. Клименту не випадково. Адже св. Климент був покровителем Кирило-Мефодіївської місії в Моравії⁵¹. На цю деталь вказує також А. Власто, який вважає за можливе навіть припустити, що при цьому Каїх міг отримати від Мефодія й частину мощів св. Климента⁵². На думку ж істориків Душана Тржештіка та Їржі Слами, той факт, що місцем для зведення храму Борживой обрав не такі великі городища центральночеського князівства, як Шарку в Празькій котловині чи Будеч у Сланській котловині, а значно менший Лівий Градець, розташований між цими територіями, вказує на те, що прийняття християнства було радше його особистою справою. Через це християнізація не зачепила населення центральночеського князівства⁵³.

Та все ж такі хрещення Борживой викликало серед населення спротив, адже зречення від давньої віри батьків у кожній архаїчній спільноті сприймалося як важкий злочин, який загрожує самому її існуванню. Усю складність ситуації досить добре відображає “Крістіанове святовацлавське житіє”, у якому повідомляється, що народ тоді повстав проти свого князя, позаяк той “зрікся батьківських звичаїв та прийняв новий і нечуваний християнський закон”⁵⁴. Тому Борживой був змушений утекти в Моравію і там шукати допомоги з боку свого покровителя Святополка I. Після Борживоевого вигнання новим князем було обрано якогось Строймира⁵⁵.

Далі “Крістіанове святовацлавське житіє” повідомляє, що невдовзі Борживой таки зумів повернутися додому, чому сприяло повстання, організоване відданими йому людьми⁵⁶. Однак більш вірогідним здається те, що опір його владі насправді було приборкано з допомогою наданого Святополком війська⁵⁷. Сталося це у 885 р.⁵⁸. Цілком можливо, що Борживой використав Святополкових вояків не лише для усунення своїх супротивників, але й для ліквідації владних органів, які існували в структурі племен до цього часу⁵⁹. Так, з допомогою великоморавського правителя Борживой зумів закріпити свою першість поміж іншими місцевими князями. Розпо-

⁵⁰ J. SLÁMA, *Op. cit.*, s. 35.

⁵¹ D. TŘEŠTÍK, *Počátky Přemyslovců...*, s. 329–330.

⁵² А. П. ВЛАСТО, *Op. cit.*, с. 112–113.

⁵³ J. SLÁMA, *Op. cit.*, s. 35; D. TŘEŠTÍK, *Počátky Přemyslovců...*, s. 336.

⁵⁴ ‘Křišťánův život sv. Ludmily a sv. Václava’, p. 203.

⁵⁵ M. BLÁHOVÁ, J. FROLÍK, N. PROFANTOVÁ, *Velké dějiny zemí Koruny české*, Praha; Litomyšl, 1999, svazek I. *Do roku 1197*, s. 241; ‘Křišťánův život sv. Ludmily a sv. Václava’, p. 203; D. TŘEŠTÍK, *Počátky Přemyslovců...*, s. 336–338.

⁵⁶ ‘Křišťánův život sv. Ludmily a sv. Václava’, p. 203.

⁵⁷ J. SLÁMA, *Op. cit.*, s. 36.

⁵⁸ И. И. ПОП, *Op. cit.*, с. 23; D. TŘEŠTÍK, *Počátky Přemyslovců...*, s. 338.

⁵⁹ J. SLÁMA, *Op. cit.*, s. 36.

чата ж Борживоєм християнізація центральної Богемії, як і утвердження, завдяки його зусиллям, сильної князівської влади, стали важливими кроками на шляху до зародження Чеської державності.

З Борживоєм пов'язується будівництво Празького граду, куди він переніс свій осідок з Лівого Градця. Що спонукало його до такого кроку – не відомо. Висуваються різні гіпотези. По-перше, не виключено, що Строймир боронився саме у Лівому Градці, тож його укріплення могли бути сильно пошкоджені. По-друге, Прага була торговим центром центральної Чехії, тож Борживой вирішив встановити контроль над цим купецьким поселенням. По-третє, на празькому пагорбі (там, де сьогодні височіє храм св. Віта) знаходилася священна поганська територія, відома як Жіжі. Сюди сходилися представники родів, тут відбувалися вибори плеємних вождів, вершилося правосуддя, здійснювалися ритуальні урочистості, пов'язані з оголошенням війни, відзначенням язичницьких свят. Тож Борживой як новонавернений християнин вирішив заволодіти Жіжі, заборонити здійснення тут поганських ритуалів, встановити свій контроль над цією священною для язичників землею, і не просто перетворити її на місце осідку князівської влади, але й зробити центром нового християнського культу. Він розпорядився оточити вершину Жіжі дерев'яним палісадом і звести тут новий князівський палац⁶⁰.

З того часу, як Борживой переніс на празький пагорб свою резиденцію, на місці поганської святині з'явилося щось більш вагоме: кам'яний “трон” чеських князів. Саме тут аж до кінця княжої доби (XII ст.) проходив ритуал “посадження на трон” правителів Чехії. У зв'язку з цим слід згадати ще один епохальний акт, вчинений Борживоєм на знак вдячності за приборкання своїх супротивників: зведення ним близько 885 р. на території Празького граду костелу Діви Марії⁶¹. Так було закладено підвалини для столичного центру майбутньої Чеської держави.

Зрозуміло, що Святополк всіляко прагнув посилити свою могутність і над чеськими землями. Це стало очевидним наприкінці 80-х років IX ст. У 889 р. (чи на початку 890 р.) помер Борживой. Його смерть, очевидно, була раптовою та неочікуваною, й життєдіяльність країни зазнала значних ускладнень. Неабияк стурбованим був і Святополк, позаяк не мав надійної людини, яка б після Борживоя могла відстоювати моравські інтереси в чеських землях. Слід відзначити, що Борживой не залишив дорослих спадкоємців. Його старший син Спітігнев на той час мав приблизно 13–14 літ. Отже, він народився між 875 і 876 рр. Молодший Борживоїв син Вратислав

⁶⁰ M. BLÁHOVÁ, J. FROLÍK, N. PROFANTOVÁ, *Op. cit.*, s. 244–245; ‘Cosmae chronicon Boemorum...’, p. 53; D. TŘEŠTÍK, *Počátky Přemyslovců...*, s. 339–340.

⁶¹ M. BLÁHOVÁ, J. FROLÍK, N. PROFANTOVÁ, *Op. cit.*, s. 245; J. ČECHURA, *Op. cit.*, s. 107–108; J. SLÁMA, *Op. cit.*, s. 36; D. TŘEŠTÍK, *Počátky Přemyslovců...*, s. 340; ‘Život sv. Lidmily’, přeložil JOS. TRUHLÁŘ, p. 193.

узрів світ у 888 р., тобто, був ще немовлям⁶². Тому Святополк вирішив приєднати Борживоєве князівство до своїх володінь.

Володарювання в Чехії стало для Святополка ненадійним і проблемним надбанням. Воно, звичайно, розв'язало несприятливу ситуацію, спричинену передчасною смертю Борживоя, і обмежило вплив антиморавського угруповання в Чехії. Однак правити тут Святополкові було досить складно. Після 890 р. Борживоєві сини не покинули Чехію, і Святополк I не здійснював жодних кроків, які б надалі обмежили їх становище як спадкоємців. Залишилися в чеських землях і Людмила. Однак про подальші наміри Святополка щодо Чехії можна лише гадати, позаяк найвизначніший володар Великоморавської держави помер раніше, ніж зміг їх реалізувати: смерть заскочила його весною чи влітку 894 року⁶³.

Після смерті Святополка владу в чеських землях перебрав найстарший син Борживоя та Людмили Спітігнев (895–915). У 895 р. чеські князі під проводом Спітігнева, а також Вітіслава прибули до Регенсбурга, що в Баварії, і склали васальну присягу східнофранкському королю Арнульфові Каринтійському (887–899, з 896 р. – імператор Заходу). Про цю подію “Фульдські аннали” повідомляють: “У середині липня в Регенсбурзі відбувся загальний з’їзд. Сюди прибули із землі слов’янської всі князі чехів, котрих князь Святополк насильно звільнив від залежності і визволив їх з-під влади народу баварського. Серед них найпершими були Спітігнев і Вітіслав. Король прийняв їх з почестями, потиснув їм, за звичаєм, у знак примирення руки, й вони підкорилися владі короля” (*Mediante mense Iulio habitum est urbe Radasbona generale conventum; ibi de Sclavania omnes duces Boemanorum, quos Zwentibaldus dux a consortio et potestate Baioaricae gentis per vim dudum divellendo detraxerat, quorum primores erant Spitignewo, Witizla, ad regem venientes et honorifice ab eo recepti per manus, prout mos est, regiae potestati reconciliatos se subdiderunt*)⁶⁴.

Переговори в Регенсбурзі 895 р. свідчать про продовження об’єднаних процесів у Чехії. І хоча в Регенсбурзі були присутні всі чеські князі, перевагу мали лише двоє з них – очільник династії Пршемисловичів Спітігнев і Вітіслав, династичне походження якого невідоме. Тому можемо припустити, що наприкінці IX ст. колишні племінні князівства опиняються

⁶² M. BLÁHOVÁ, J. FROLÍK, N. PROFANTOVÁ, *Op. cit.*, s. 242; J. ČECHURA, *Op. cit.*, s. 110; D. TŘEŠTÍK, *Počátky Přemyslovců...*, s. 348.

⁶³ *Annales Fuldenses...*, p. 125; M. BLÁHOVÁ, J. FROLÍK, N. PROFANTOVÁ, *Op. cit.*, s. 243; ‘Cosmae chronicon Boemorum...’, p. 27; M. KUČERA, *Op. cit.*, s. 124–126; REGINONIS ABBATIS PRUMIENSIS *Chronicon: cum continuatione TREVERENSI*, recognovit FRIDERICUS KURZE, Hannoverae, 1890, p. 143. – (*Monumenta Germaniae historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum*); D. TŘEŠTÍK, *Počátky Přemyslovců...*, s. 285.

⁶⁴ *Annales Fuldenses...*, p. 126.

під зверхністю двох центрів. Один із них на чолі з династією Пршемисловичів володів центральною й північною Чехією. Інший центр знаходився на північному заході Чехії, однак сферу його влади територіально визначити неможливо. Не знаємо й князівську династію, яка утвердила чільне панування у цьому регіоні. На думку Їржі Слами, Вітіслав, який був князем у північно-західній Чехії, після смерті Святополка скористався ситуацією і на певний період укріпив свої позиції настільки, що навіть склав конкуренцію Пршемисловичам, зокрема Спітігневові⁶⁵. Решта князів, судячи з усього, рахувалася з вищістю двох династій і навряд чи могла втрутитися у боротьбу за владу над усією країною. Очевидно, що після подій 895 р. в Регенсбурзі у володіннях Пршемисловичів активізувалася діяльність баварських місіонерів.

У цій ситуації Людмила не полишила суспільне життя і не стала усамітнюватися, як то, зазвичай, передбачав удовиний уділ, який тривав понад три десятиліття. Зрозуміло, що вона залишалася поруч із синами і спостерігала за їхніми діями та вчинками. Шлюби в родині князів Пршемисловичів, як і всюди в Європі, були підпорядковані державним або церковним інтересам. Тому безсумнівно, що одруження молодшого сина Вратислава з Драгомирою, яка, мабуть, уже була християнкою, але походила з роду тодішнього язичницького племені стодоран чи гаволян (належали до племінного об'єднання велетів, що згодом відомі в історії як лютичі), могло відбутися і без згоди Людмили. Минуло небагато часу і, ймовірно, десь 907 року в молодого подружжя народився син Вацлав, майбутній покровитель Чехії⁶⁶.

У 915 р. князь Спітігнев I помер і влада перейшла до його брата Вратислава I. Основним досягненням його правління, яке тривало лише шість років, було заснування храму св. Їржі (Юрія), який став усипальницею перших Пршемисловичів. У списках імен померлих датою смерті Вратислава зазначено 13 лютого 921 року. Оскільки на той момент Вратиславові сини Вацлав і Болеслав були неповнолітніми, то не могли перебрати владу. Тоді зібралися знатні мужі, які постановили, що князем буде обрано Вацлава, але поки він не досягне повноліття, то князівством управлятиме його мати Драгомира. Водночас було вирішено передати обох княжичів на виховання їхній бабусі Людмилі⁶⁷.

Відносини між княгинею Людмилою та княгинею Драгомирою невдовзі стали напруженими і врешті-решт закінчилися гострим конфліктом цих двох гордих і владних жінок. Зазвичай їхня суперечка трактується як

⁶⁵ J. SLÁMA, *Op. cit.*, s. 36.

⁶⁶ J. ČECHURA, *Op. cit.*, s. 123–124; D. TŘEŠTÍK, *Počátky Přemyslovců...*, s. 361–362; P. CHARVÁT, *Zrod českého státu. 568–1055*, Praha (Vyšehrad), 2007, s. 178.

⁶⁷ D. TŘEŠTÍK, *Počátky Přemyslovců...*, s. 176–178, 194, 205, 364; P. CHARVÁT, *Op. cit.*, s. 178–179.

боротьба за подальший напрямок розвитку християнства в Чеській державі, за його східну чи західну орієнтацію. Княгиня Людмила стояла на боці слов'янської літургії, до її найближчого оточення входили священники східного обряду та, найвірогідніше, вона мала потужну підтримку з боку чільних мужів Чеської держави. Інакше не було б такого кардинального кроку, до якого вони вдалися після смерті Вратислава, коли вирішили забрати від Драгомири обох синів – Вацлава та Болеслава – й віддати їх на виховання княгині Людмили, їхній бабусі⁶⁸.

Першим вчителем Вацлава був слов'янський священник Павло. Про виховання Вацлава в слов'янському дусі свідчить його “Житіє...”: “И вда его баба своа (!) Людмила оучити книгамъ словенскимъ, послѣдѹа своему оучителю добрѣ, навѣче разумѹ всемѹ въ вѣрзѣ”⁶⁹. Ще глибші знання майбутній князь отримав у Будечі. Княгиня Людмила вводила Вацлава у світ християнських ідей. Вона бажала бачити в ньому охоронця християнської церкви в Чехії, що, по суті, їй вдалося зробити.

Для Людмили, однак, виховання дітей Драгомири означало набагато більше, ніж просто можливість займатися з внуками та впливати на їхнє становлення. Адже вона й сама могла правити. Зрештою, в її руках була доля двох хлопчиків, які в майбутньому могли стати князями, що фактично призвело б до регентства в державі. Старшому Вацлавові було тоді 13 літ, Болеславові – близько 6 років. Вік повноліття, а відтак і входження у світ дорослих у той час визначався завершенням 15-го року життя. Княгиня Драгомири ревно стежила за зростанням впливу Людмили, особливо на її старшого сина Вацлава. Все це викликало в її душі гнівний спротив, тож невістка вирішила її позбутися⁷⁰.

До такого кроку Драгомиру спонукали, мабуть, і події, що сталися в Німеччині. Баварський герцог Арнульф (907–937) активно виступав проти нового німецького короля і саксонського герцога Генріха I Птахолова (919–936). Аби приборкати непокірного васала король у 920 р. здійснив напад на Регенсбург, який, однак, Арнульф відбив. На початку літа 921 р. Генріх I з великою армією знову підійшов до Регенсбурга. Герцог Арнульф, якому бракувало союзників, уклав із Генріхом I компромісний мир і відкрив міську браму. Ця угода, безперечно, стосувалася і чехів. Адже з допомогою баварського герцога Генріх I Птахолов прагнув підпорядкувати Чехію своїй владі.

Звістка про домовленості в Регенсбурзі викликала серйозні занепокоєння в Празі. Найбільш небезпечною сусідкою Чехії була Саксонія, яка

⁶⁸ J. ČECHURA, *Op. cit.*, s. 124.

⁶⁹ ‘Život sv. Václava’, vydal JOSEF KOLÁŘ, [v:] *Fontes rerum Bohemicarum. Prameny dějin českých*, vydávané z nadání PALACKÉHO, pořádáním JOS. EMLERA, Praha, 1873, tom I. (díl I). *Vitae sanctorum et aliorum ourundam pietate insignium (Životy svatých a některých jiných osob nábožných)*, p. 128.

⁷⁰ J. ČECHURA, *Op. cit.*, s. 124.

тіснила дружніх щодо неї лужицьких сербів. Тепер із Саксонією об'єдналася Баварія, яка з 895 р. була головною опорою Чехії. Обидві княгині, і Людмила, і Драгомира, мали серйозні причини для побоювання. Їм потрібно було прийняти якесь рішення щодо подальших дій. На думку деяких дослідників, Драгомира була налаштована протистояти герцогові Арнульфові, а можливо, й Генріхові I, а тому вирішила вбити Людмилу, яка була готова визнати Регенсбурзьку угоду і змиритися із втратою незалежності Чехії⁷¹.

Так чи інакше, але 15 вересня 921 р. Тунна і Гомон, ймовірно, варяги (вікінги) зі свити княгині Драгомири, які прославилися як безстрашні та підступні воїни, задушили Людмилу. Це сталося на городищі Тетін, куди Людмила перебралася з Праги, відчуваючи небезпеку. Убивці використали для розправи чи то мотузку, чи то шаль, яка згодом стала символом святої Людмили⁷². Саме за цією шаллю можна легко впізнати її постать на старовинних панно із зображенням чеських святих. Після того Драгомира вигнала баварських священників, які підтримували залежність Чехії від герцога Арнульфа⁷³.

Отже, процес християнізації чеських племен відбувався одночасно з їх об'єднанням навколо князівства, де утвердилася династія Пршемисловичів. Першим представником роду Пршемисловичів, про якого маємо свідчення, був князь Борживой. Приймавши хрещення від св. Мефодія, він, разом зі своєю дружиною Людмилою, поступово поширював нову віру серед підданих. Після смерті Борживоя княгиня Людмила і надалі залишалася ревною християнкою, прихильницею слов'янської богослужби. Християнську віру вона привила й своєму онукові Вацлавові. Завдяки своїй бабусі Вацлав також вивчив слов'янське письмо. Утім непередбачувані суспільно-політичні та родинні обставини спонукали Людмилу до готовності лавірувати, що послужило однією з передумов її звирячого вбивства. Згодом Людмилу було піднесено до лику святих.

⁷¹ D. TŘEŠTÍK, *Počátky Přemyslovců...*, s. 369; J. STEINHÜBEL, *Kapitoly z nejstarších českých dějin 531–1004*. – Druhé vydanie, Kraków, 2012, s. 88–89.

⁷² 'Utrpení sv. Lidmily', vydal JOSEF KOLÁŘ, [v:] *Fontes rerum Bohemicarum. Prameny dějin českých*, vydávané z nadání PALACKÉHO, pořádáním JOS. EMLERA, Praha, 1873, tom I. (díl I). *Vitae sanctorum et aliorum ourundam pietate insignium (Životy svatých a některých jiných osob nábožných)*, p. 140–141; D. TŘEŠTÍK, *Počátky Přemyslovců...*, s. 369–374.

⁷³ J. STEINHÜBEL, *Op. cit.*, s. 89.